

سندشناسی اسناد متعه در دوره پهلوی اول (تأثیر قوانین جدید)

حسن زندیه^۱، احمد دستوان^۲

(دریافت: ۱۴۰۰/۳/۲۵ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۰/۱۴)

چکیده

اسناد به‌عنوان یکی از منابع دست اول، نقش مهمی در پژوهش‌های تاریخی دارند. در این میان، اسناد متعه به‌عنوان اسناد شرعی برآمده از فقه اسلامی، اصول و چارچوب معینی دارند که اطلاعات فراوانی در زمینه فرهنگ، اجتماع، اقتصاد و آداب و رسوم مردمان گذشته ارائه می‌دهند. پرسش اصلی پژوهش حاضر این است که متعه‌نامه‌های دوره پهلوی اول از نظر شکلی و محتوایی دارای چه ساختاری هستند؟ و قوانین جدید چه تأثیری بر محتوای این اسناد گذاشته‌اند؟ مدعای اصلی پژوهش براساس بررسی اسناد، بر این اساس قرار گرفت که متعه‌نامه‌های نیمه اول دوره سلطنت پهلوی اول، از نظر شکل و هم محتوا، متأثر از قوانین شرعی و عرفی، سنت سندنویسی دوران قاجار و همچنین براساس جایگاه اجتماعی و طبقاتی افراد تنظیم و تحریر می‌شده‌اند. اما در نیمه دوم سلطنت پهلوی اول، با تصویب قوانین جدید مربوط به ازدواج، جنبه‌های فقهی این اسناد همچنان باقی و بر جنبه‌های عرفی و قانونی آن‌ها افزوده شد؛ دوم آن‌که تغییراتی در ساختار محتوایی این اسناد به‌وجود آمد، اما از نظر شکلی همچنان مانند گذشته بود. به‌منظور اثبات مطالب فوق، لازم دانسته شد که این اسناد از نظر

۱. عضو هیئت علمی گروه تاریخ دانشگاه تهران، تهران، ایران (نویسنده مسئول)

zandiyehh@ut.ac.ir

<https://orcid.org/0000-0003-3947-2016>

۲. کارشناسی ارشد تاریخ گرایش اسناد و مدارک آرشیوی و نسخه‌شناسی دانشگاه تهران، تهران، ایران.

<https://orcid.org/0000-0001-7636-1193>

محتوایی و شکلی، بررسی و همچنین تأثیر قوانین جدید دوره رضاشاه بر این اسناد، مشخص شود.

واژه‌های کلیدی: سند، سند شرعی، پهلوی اول، قوانین جدید.

مقدمه

اسناد تاریخی یکی از منابع بسیار مهم برای شناسایی تاریخ هر کشوری است. این اسناد انواع مختلف و گوناگونی را شامل می‌شوند، که عبارت‌اند از: سلطانیات، که شامل مکاتیب شاهان و شاهزادگان، فرمان‌ها، نامه‌های اخوانی، سندهای دیوانی، گزارش‌های اقتصادی و نیز اسناد شرعی (قائم مقامی، ۱۳۹۴، صص. ۴۱-۴۲). اسناد ازدواج به دلیل آن‌که به پدیده مهم خانواده می‌پردازند، بسیار باارزش‌اند. این اسناد اطلاعات مهمی از تاریخ اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و آداب و رسوم گذشته به دست می‌دهند. این داده‌ها به دلیل آن‌که زندگی توده‌های مردم را به تصویر می‌کشد، از یک جهت می‌توانند پرتویی بر تاریخ اجتماعی دوره پهلوی بیندازند و از جهت دیگر می‌توانند محققان علاقه‌مند به تاریخ اجتماعی دوره پهلوی را به خود جلب کنند. متعنه‌نامه‌ها یا به عبارت دیگر اسناد ازدواج موقت، خود می‌توانند از منظر تاریخی نیز مورد تحلیل و بررسی قرار گیرند، اما در این پژوهش صرفاً این اسناد به ما هو اسناد مورد بررسی قرار گرفته‌اند. یعنی بررسی شکلی - محتوایی به عنوان اساس کار و با استفاده از منابع تاریخی به توضیح شکلی - محتوایی سند پرداخته می‌شود. متعنه‌نامه‌ها از جهاتی با نکاح‌نامه‌ها شباهت‌های زیادی دارند و از طرف دیگر تفاوت‌های اساسی با یکدیگر دارند. از شباهت‌های این اسناد می‌توان به وجود زوج و زوجه، مهریه، تاریخ سند، شروط ضمن عقد، سجلات و مهرها اشاره کرد. از طرفی تفاوت‌های آن‌ها به نوع ازدواج در اسلام باز می‌شود، به این صورت که نکاح‌نامه‌ها عقد دائم هستند، اما متعنه‌نامه‌ها به صورت موقت‌اند و اصولاً این

سندشناسی اسناد متعه در دوره پهلوی اول (تأثیر قوانین جدید) _____ حسن زندیه و همکار

ازدواج برای ایجاد یا بقای نسل صورت نمی‌گیرد، بلکه مهم‌ترین رکن آن لذت جنسی است. یک تفاوت مهم دیگر در این نوع ازدواج وجود مدت است. به این صورت که پس از پایان مدت تعیین‌شده، مرد و زن به‌طور خودبه‌خود از هم جدا می‌شوند. همچنین باید گفته شود که ازدواج موقت در این دوره فقط مربوط به افراد طبقات ضعیف جامعه نبود و افرادی از طبقات بالای جامعه هم به این نوع ازدواج روی می‌آوردند. ولی زنان طبقات محروم جامعه به‌دلیل مشکلات اقتصادی که وجود داشت و برای کسب درآمد و تأمین نیازهای اولیه زندگی همچون خوراک و پوشاک به این ازدواج تن می‌دادند. با وجود گزارش‌های موجود از این دوره مبنی بر فراوانی این نوع ازدواج، اما تعداد بسیار اندکی از این اسناد در مراکز آرشیوی موجودند. درواقع کمبود متعه‌نامه‌ها در مقابل فراوانی نکاح‌نامه‌ها، یکی از مهم‌ترین مشکلات این تحقیق است. باوجوداین، با جست‌وجو در مراکز آرشیوی کشور تعداد از این اسناد که مربوط به دوره پهلوی اول بود یافت شد و موردبررسی قرار گرفت.

پژوهش و غور در اسناد، به‌ویژه اسناد شرعی، یکی از مهم‌ترین ضروریاتی است که باید سندشناسان و مورخان به آن نگاه ویژه‌ای داشته باشند. این نکته از آن جهت گفته شد که حجم انبوهی از تاریخ ایران را تاریخ سیاسی (تاریخ شاهان و تاریخ جنگ‌ها) تشکیل داده است و برای عبور به سمت تاریخ اجتماعی و فرهنگی، ناچار باید این اسناد، که حاوی داده‌های پرازشی در این رابطه هستند، مورد توجه و پژوهش قرار گیرند.

اهمیت این تحقیق از آن جهت است بررسی‌ها نشان می‌دهد در زمینه متعه‌نامه‌ها، پژوهش سندشناسانه‌ای به‌شکل مستقل انجام نشده است و این پژوهش می‌تواند اولین کار تحقیقی در این رابطه باشد. همچنین روش پژوهش در این تحقیق مبتنی بر روش توصیفی و مطالعه اسناد استوار است.

تأثیر قوانین جدید بر متعه‌نامه‌ها

اولین قانون مدون ثبت پس از انقلاب مشروطه، در سال ۱۳۲۹ق، در مجلس دوم به تصویب رسید. این قانون ۱۳۹ ماده داشت و در آن موضوع تشکیل ادارات ثبت تحت نظر وزارت عدلیه، پیش‌بینی شده بود (آل داوود، ۱۳۸۴، ص. ۵۸). در ۲۱ فروردین سال ۱۳۰۲ش، قانون ثبت اسناد و املاک به تصویب رسید. همچنین قانون ثبت عمومی املاک در سال ۱۳۰۶ش و قانون دفاتر اسناد رسمی در سال ۱۳۰۷ش تهیه و تصویب شد. اما محاضر شرع تا تصویب قانون ثبت اسناد، مصوب اسفند ۱۳۱۰ش، اسناد راجع به املاک ثبت نشده و دیگر اسناد و علمای مذهبی عموماً اسناد ازدواج و طلاق را همچنان تنظیم و تسجیل می‌کردند. اما با اجرایی شدن قانون ثبت اسناد مصوب اسفند ۱۳۱۰ش، ثبت تمام عقود و معاملاتی که در دفتر املاک ثبت نشده و همچنین دیگر اسناد شرعی مانند هبه‌نامه یا شراکت‌نامه‌ها نیز می‌بایست در دفاتر اسناد ثبت می‌شدند. گفتنی است که اگر این اسناد مطابق قانون مصوب ۱۳۱۰ش به ثبت نمی‌رسید، عملاً از اعتبار ساقط می‌بود. لذا از این زمان بود که دفاتر شرع دیگر مانند گذشته نبود و اعتبار خود را ازدست داد (مهدوی دامغانی، ۱۳۸۳، ص. ۱۸).

تا سال ۱۳۱۰ش ازدواج و طلاق اشخاص به ثبت نمی‌رسید و در نتیجه ضوابط خاصی در این امور وجود نداشت، مگر ضوابط شرعی که البته رعایت آن‌ها الزامی بود. البته ناگفته نماند که در سال ۱۲۷۹ق در زمان حکومت ناصرالدین‌شاه، وزارت عدلیه اعظم تأسیس شد، که یکی از کارهای این وزارتخانه، مهر کردن قباله‌ها و ثبت و رسمیت بخشیدن به آن‌ها بود. درحقیقت، این وزارتخانه پیش‌درآمدی برای قانون ثبت اسناد بود که در فروردین ۱۳۰۲ش به تصویب رسید (اختری، ۱۳۷۷، صص. ۶۳-۶۴). بالأخره در بیست سوم مرداد ماه ۱۳۱۰ش، قانون ازدواج مشتمل بر ۲۰ ماده که مقررات

سندشناسی اسناد متعه در دوره پهلوی اول (تأثیر قوانین جدید) _____ حسن زندیه و همکار

طلاق را هم دربرداشت، از تصویب مجلس گذشت و مقرر شد در نقاطی که وزارت عدلیه مشخص کرده است، ازدواج و طلاق باید در یکی از دفاتر رسمی، مطابق نظام‌نامه به ثبت برسد (قانون ازدواج مصوب کمیسیون عدلیه، مصوب ۲۳ مرداد ماه ۱۳۱۰ش). در صورتی که مجری صیغه ازدواج یا طلاق دارای چنین دفتری نباشد، شوهر مکلف است تا بیست روز پس از وقوع عقد یا طلاق، به یکی از کسانی که دارای دفتر فوق‌الذکر هستند، رجوع کند و قبالة ازدواج یا طلاق‌نامه را به ثبت برساند.

در این ماده که برای اولین بار ثبت نکاح اجباری شد، به لزوم وقوع نکاح در دفترخانه توجه نشد و با اشاره به صرف لزوم ثبت نکاح به زوج مهلت داد پس از اجرای صیغه طلاق یا نکاح در محلی غیر از دفترخانه، نسبت به ثبت آن اقدام کند. با وجود این، اصلاح وارده به این ماده در تاریخ ۱۳۱۶/۲/۲۹ش، با اضافه کردن کلمه «واقع» در کنار «ثبت»، امکان اجرای صیغه نکاح را قبل از ثبت آن در غیر از دفترخانه، ممنوع کرد و با حذف مهلت بیست روزه برای زوج به منظور ثبت نکاح، مجازات مقرر در ماده ۱ را به محض وقوع چنین عقدی اجرایی دانست. همچنین الزام زوج به واقع کردن صیغه نکاح در دفترخانه رسمی موجب شد، عاقده که بدون توجه به این الزام و بدون داشتن دفتر رسمی، صیغه را بخواند، مجازات شود (سادات اسدی، ۱۳۸۷، ص. ۱۱۶).

پس براساس این قانون، ثبت نکاح اجباری شد، هرچند که به نوع آن اشاره نمی‌کرد. آیین‌نامه مصوب ۱۳۱۱ش نیز قانون راجع به انکار زوجیت، مصوب ۲۰ اردیبهشت‌ماه ۱۳۱۱ش مجلس شورای ملی کمیسیون عدلیه، در ماده ۷ با اشاره به عقد موقت، چگونگی ثبت بذل مدت را مشخص کرد و مقرر داشت:

درمورد عقد انقطاعی در صورتی که زوج حین مدت بخواهد از بقیه مدت صرف نظر کند، باید نزد صاحب دفتر حاضر شده و بذل مدت در ستون ملاحظات دفتر و ورقه عقدنامه نوشته و به امضای صاحب دفتر و زوج رسانده شود و سوادای (رونوشت) از آن توسط اداره ثبت محل برای زوج ارسال شود (سادات اسدی، ۱۳۸۷، ص. ۱۱۹).

در ماده سیزدهم این قانون درباره نکاتی که در دفتر ثبت نکاح و طلاق باید رعایت شود آمده است:

الف) برای عقد مزاجت:

۱. نمره و تاریخ ثبت با تمام حروف؛
۲. تاریخ وقوع (روز - ماه - سال) با تمام حروف؛
۳. اسم زوج و زوج به نحوی که در هویت آنها تردیدی نباشد؛
۴. نکاح دائم است یا منقطع و در صورت انقطاع مدت آن چیست؟
۵. مهر؛
۶. سایر شرایط ضمن عقد نکاح یا ضمن عقد لازم دیگر که بین زوجین مقرر شده است؛

۷. امضای اشخاص مذکور در ماده ۱۰ (سادات اسدی، ۱۳۸۷، ص. ۱۲۱).

با وجود تصویب قانون ثبت ازدواج در سال ۱۳۱۰ش، باید گفت که در رابطه با متعنه‌نامه‌ها این قوانین همچنان که باید و شاید اجرا نمی‌شد. به نظر می‌رسد که هدف از قوانین تصویب شده، بیشتر ثبت نکاح دائم در دفاتر محاضر باشد، زیرا بار حقوقی این نوع ازدواج نسبت با ازدواج موقت بیشتر بود. همچنان که نوع ازدواج را نیز قانون مشخص نکرد. البته به نظر می‌رسد با تصویب قانون انکار زوجیت در سال ۱۳۱۱ش و ماده ۷ آن که مربوط به بذل مدت در نکاح منقطع است، ثبت ازدواج موقت هم به یک

سندشناسی اسناد متعه در دوره پهلوی اول (تأثیر قوانین جدید) _____ حسن زندیه و همکار

نحوی در همان قانون ثبت ازدواج وجود دارد، هرچند که به‌طور واضح به آن اشاره نمی‌کند. اما در ارتباط با خود اسناد هم باید گفت که هفت مواردی که باید در ثبت ازدواج و طلاق رعایت شود، تقریباً در هیچ یک از اسناد این دوره رعایت نشده است. برای مثال در سند شماره ۱ و ۳ که مربوط به سال‌های ۱۳۵۹ و ۱۳۵۰ ق (۱۳۲۰ و ۱۳۱۱ ش) هیچ‌یک از تأثیرات قوانین جدید در این اسناد به چشم نمی‌خورد. تنها در سند شماره ۲، که مربوط به سال ۱۳۵۴ ق (۱۳۱۵ ش) است، شش مورد از هفت مورد (به‌جز مورد ۷) از قانون ثبت نکاح رعایت شده است. با این توضیح همان‌طور که آمد، ثبت قوانین مربوط به ازدواج آنچنان که باید و شاید در اسناد متعه رعایت نمی‌شد، البته به‌نظر می‌رسد که با در دسترس قرار دادن تعداد بیشتری از متعه‌نامه‌ها در دوره پهلوی اول، بهتر بتوان در این خصوص نتیجه‌گیری کرد.

عناصر ظاهری متعه‌نامه‌های عصر پهلوی اول

اشکال ظاهری یا عناصر تزئینی سند که در نگاه اول به‌چشم می‌آید، جزو ذاتی سند نیستند، به عبارت دیگر گرچه این عناصر به خودی خود از دلایل وجودی سند نیستند، اما این عناصر از نظر زیبایی‌شناسی اسناد، از اهمیت زیادی برخوردارند. این قباله‌ها دارای چارچوب مشخص و معینی بودند که سنت صفحه‌آرایی ایرانی و اسلامی، براساس آن شکل گرفته بود. متن اصلی سند که نشان‌دهنده نوع سند بود، معمولاً در وسط صفحه قرار داشت و بالای این صفحه جایی برای سرلوح و تذهیب درنظر گرفته می‌شد. حاشیه یا سفیدی (بیاض) سمت راست صفحه، دو تا سه برابر سمت چپ صفحه بود. این الگوی کلی قباله‌های طوماری^۱ یا لوله‌ای است. اما قباله‌های کتابچه‌ای دقیقاً به شیوه صفحات کتاب ساخته و تذهیب می‌شدند؛ مثلاً جای مهر و امضای علما و شاهدان عقد را در حاشیه صفحات یا در انتهای جزوه پیش‌بینی می‌کردند (آغداشلو،

۱۳۷۸، صص. ۲۵۸-۲۶۰). نقش‌ها و طرح‌های مختلفی در متعنه‌نامه‌ها به کار رفته بود، هنر نویسندگی، خطاطی، نقاشی، تذهیب و نیز آرایه‌هایی شامل نقوش اسلیمی، گیاهی و هندسی و همچنین استفاده از سرلوح، کتیبه و نقوش حیوانی همه از طرح‌های مختلف و گوناگون این اسناد هستند.

نکته مهمی که در این رابطه باید به آن اشاره کرد، این است که آرایه‌های تزینی موجود در متعنه‌نامه‌ها، رابطه مستقیمی با جایگاه طبقاتی افراد داشته‌اند. به این صورت که بیشتر متعنه‌نامه‌های مزین در این دوره اولاً مربوط به اسناد کتابچه‌ای است، دوم این‌که بیشتر این اسناد تذهیب‌شده، مربوط به طبقات بالای جامعه شامل شاهان و شاهزادگان و حکام محلی بود. برخلاف این متعنه‌نامه‌های تزین‌شده، اسناد ازدواج موقت مربوط به طبقات و قشرهای پایین جامعه، عموماً بدخط و فاقد آرایه‌های هنری و تزینی بود.

کاغذ

ازجمله ویژگی‌های مهم ظاهری متعنه‌نامه‌ها که درواقع بستر دیگر ویژگی ظاهری این قباله‌ها بود، کاغذ است. به دلیل در دسترس نبودن اسناد کتابچه‌ای در این دوره نمی‌توان نظر قطعی درباره ویژگی‌های کاغذ آن ارائه داد، اما برعکس درباره اسناد طوماری می‌شود چند ویژگی بیان کرد.

نخستین ویژگی این کاغذها رنگ آن‌هاست. کاغذ رنگی یا به عبارتی کاغذ الوان کاغذی است که کاغذسازان با الوان و رنگ‌های مختلف رنگ می‌کردند. از این کاغذ بیشتر برای نگارش قطعات خوش‌نویسی و متن و حاشیه‌دار کردن نسخه‌ها استفاده می‌شد (صفری آق قلع، ۱۳۹۰، ص. ۲۳۹). رنگ کاغذ معمولاً سفید یا به رنگ‌های

سندشناسی اسناد متعه در دوره پهلوی اول (تأثیر قوانین جدید) ————— حسن زندیه و همکار
متمايل به سفید، نخودی، کاهی و نباتی بود. کاغذ هرچه سفیدتر، از مرغوبیت بیشتری برخوردار بود.

رنگ کاغذهای اسناد متعه در دوره مورد مطالعه، از تنوع زیادی برخوردار نبود. رنگ کاغذ اسناد طوماری متعه این دوره، همانند اواخر دوران قاجار بود. به این صورت که به علت ارتباطی که با کشورهای فرنگ ایجاد شده و در پی آن واردات کاغذ فرنگی هم افزایش یافته بود، رنگ کاغذ نیز اکثراً به رنگهای نخودی، نیلی، زرد و سفید بود. دومین ویژگی کاغذها ابعاد آنهاست، ابعاد اسناد بررسی شده معمولاً بین ۱۸×۲۲ تا ۳۵×۲۲ سانتی متر است.

فاصله سطور

فاصله سطور در اسناد متعه تقریباً شبیه به دیگر اسناد شرعی بود. در این اسناد معمولاً بین سطر اول و دوم و سوم فاصله زیادی وجود دارد، از سطر سوم به بعد فاصله سطرها نسبت به هم کم تر می شود تا حدی که سطرهای آخر تقریباً به هم چسبیده اند. تعداد سطور متعنه نامه ها نیز به نوع خط، کاغذ و اندازه قلم بستگی داشت. تعداد سطرهای متعنه نامه ها به دلیل مقدمه چینی و اطاله کلام، زیاد است. در اسناد طوماری، میانگین تعداد سطور بین ۹ تا ۱۰ سطر است.

یکی دیگر از ویژگی های ظاهری این اسناد، کشیدن کلمات انتهای سطر رو به بالاست. این کار علاوه بر جنبه زیبایی شناسی که به سند می داد و باعث می شد تا در نگاه بیننده خوش سیما جلوه کند، همچنین گرایش به سمت عالم بالا و مبدأ هستی را در ذهن تداعی می ساخت (راهیما، ۱۳۹۴، صص. ۴۰-۴۱). همچنین این کار باعث می شد تا در مصرف کاغذ نیز صرفه جویی شود (سند شماره ۳).

درشت‌نویسی

درشت‌نویسی یکی از شیوه‌های مرسوم در نگارش اسناد بود. این کار را معمولاً با قلمی پهن‌تر و نیز با مرکب پررنگ‌تر انجام می‌دادند. هدف از این عمل، جدا کردن بخش‌های مختلف یک سند بود. عمومی‌ترین کاربرد درشت‌نویسی را می‌توان در بعدیه‌ها^۲ مشاهده کرد.

قلم

تحریر اسناد متعه در این دوره به‌وسیله دو نوع قلم رسمی و قلم آهنی بود (رضایی، ۱۳۹۰، ص. ۱۳). می‌توان گفت که کیفیت قلم با کیفیت خط رابطه مستقیم داشت. برای مثال ممکن بود یک شخص که خط خوبی هم داشت، به‌علت استفاده از یک قلم بد، بسیار ناخوانا بنویسد. درواقع استفاده از قلم در تحریر اسناد، مهارت‌های خاص خود را می‌طلبید، اهمیت این موضوع آنجا دوچندان می‌شد که ممکن بود، محرر یک سند میزان مهریه یا اجرت را بدخط بنویسد که این خود باعث مشکلات عدیده می‌شد. برای همین لازم بود دبیران اندازه نوک قلم را در طول تحریر سند ثابت و یک‌دست نگه دارند. همچنین باید به این نکته اشاره کرد که نوک قلم یا به‌اصطلاح دانگ قلم نیز با قطع کاغذ رابطه داشت؛ به این صورت که اگر دبیر می‌خواست سطرهای بیشتری بنویسد، باید از قلم خفی استفاده می‌کرد و برعکس، اگر می‌خواست سطرهای کم‌تری بنویسد، از قلم جلی استفاده می‌کرد. در رابطه با متعه‌نامه‌ها باید اشاره کرد که معمولاً محرر در نوشتن تحمیدیه و خطبه، از قلم جلی و در نوشتن دیگر اجزای سند، از قلم خفی استفاده می‌کرد.

مرکب

سندشناسی اسناد متعه در دوره پهلوی اول (تأثیر قوانین جدید) ————— حسن زندیه و همکار

یکی دیگر از جنبه‌های ظاهری متعه‌نامه مرکبی است که با آن، سند نوشته شده بود. رنگ مرکب اکثر متعه‌نامه‌ها به رنگ مشکی است، هرچند که رنگ و کیفیت این مرکب‌ها باتوجه به جایگاه طبقاتی افراد متغیر بود. مثلاً اگر سند برای اقشار متوسط تحریر می‌شد، رنگ مرکب نیز بسیار کم‌رنگ و بی‌کیفیت بود، ولی برعکس، سند افراد طبقات بالا معمولاً پررنگ و باکیفیت تحریر می‌شد.

خط

یکی از مهم‌ترین جلوه‌های ظاهری متعه‌نامه‌ها خط به‌کار رفته در آن‌ها بود. درواقع عنصر اصلی و اولیه یک قباله، خطاطی است. از این راه است که سند رسمیت می‌یابد و بقیه، یعنی سرلوح و تذهیب همه فروع آن هستند (آغداشلو، ۱۳۷۸، ص. ۲۶۱). از شیوه تحریر خط در این اسناد می‌توان متوجه پایگاه و طبقه اجتماعی افراد شد. به‌عبارتی، معمولاً سعی می‌شد تا خط موجود در قباله متعه افرادی که از طبقات بالا هستند، به شیوه‌ای بسیار خوش‌خط و زیبا باشد، حتی آن قباله‌هایی که مدت آن برای چند ماه می‌بود. اما درمقابل، شیوه تحریر خط در قباله‌هایی که مربوط به افراد عادی و طبقات فرودست جامعه بود، بسیار بد و نازیبا جلوه می‌کرد. این خود نشانگر آن است که خطاطی یک قباله، از لحاظ ارزش‌های کیفی، موازی و مساوی یکدیگر حرکت نمی‌کنند (آغداشلو، ۱۳۷۸، ص. ۲۶۳).

خط این قباله‌ها انواع خطوط مرسوم را دربر می‌گرفت، مانند ثلث، رقاع، نسخ، شکسته، نستعلیق و تعلیق. اما نکته مهم آن است که نوعی هماهنگی در به‌کارگیری این خطوط در این اسناد دیده می‌شود. برای مثال آیات و احادیث عموماً به خطوط ثلث و رقاع و نسخ نوشته می‌شد و دیگر مطالب را گاه به خط نستعلیق و گاه به شکسته نستعلیق می‌نوشتند.

با بررسی خطوط به‌کاررفته در متعنه‌نامه‌ها، دو خط نستعلیق و شکسته نستعلیق که در حدود نیمه دوم قرن هشتم هجری به‌وجود آمد (بیانی، ۱۳۵۳، ص. ۲۱)، بیشترین کاربرد را در این اسناد داشته‌اند. همچنین در این اسناد، آیات قرآنی و حدیث و دعا را بیشتر با خط نسخ که برای این کار مناسب می‌بود، می‌نوشتند. خط سیاق هم دیگر خطی بود که در این اسناد به‌کار می‌رفت. این خط در متعنه‌نامه‌ها، بیشتر در تعیین میزان و مبلغ اجرت در کنار حروف و اعداد ریاضی استفاده می‌شد. به این صورت که اگر مهریه مال بود و نه جنس، آن را به عدد یا حروف می‌نوشتند و در بالای این اعداد یا حروف، آن مبلغ را به شیوه سیاق که به معنی آیین و روش اسلوب بود (فروغی اصفهانی، ۱۳۷۸، ص. ۱۳)، ثبت می‌کردند.

تحلیل محتوایی متعنه‌نامه‌ها

ساختار محتوایی متعنه‌نامه‌های طوماری نیمه اول (۱۳۰۴-۱۳۱۰ش) و نیمه دوم (۱۳۱۰-۱۳۲۰ش) پهلوی اول را باید از هم تمیز داد. در نیمه اول دوره پهلوی، که هنوز قوانین مربوط به ازدواج و طلاق تصویب نشده بود، اسناد کما فی‌السابق مانند عصر قاجار تحریر می‌یافتند، یعنی بر دو اصل شرع و عرف استوار بود. ساختار محتوایی و ظاهری متعنه‌نامه‌ها در این دوره نیز، همانند دوره قاجار تنظیم می‌شد و سبک تحریر این اسناد، یادآور شیوه تنظیم سند در دوره قاجار است. اما با تصویب قوانین مربوط به ثبت ازدواج در نیمه دوم پهلوی اول، تغییراتی در ساختار محتوایی و نه ظاهری این اسناد به‌وجود آمد.

هر سند به‌طور عمده از دو قسم تشکیل می‌شود: ۱. رویه سند؛ ۲. ظهیره سند. سند همچنین به دو جزء عمده قابل تقسیم است؛ متن و اضافات.

متن اصلی

سندشناسی اسناد متعه در دوره پهلوی اول (تأثیر قوانین جدید) _____ حسن زندیه و همکار

قسمت اصلی رویه سند است. متن اصلی خود شامل سه قسمت است: مقدمه، رکن کلام، و خاتمه.

مقدمه

به قسمتی از سند گفته می‌شود که همراه با توصیفات و ترکیبات ادبی است و با خطی خوش و نیز با آداب دبیری و ترسل و همراه با اصول سندنویسی تنظیم می‌شود. کاتب در این قسمت، سعی می‌کند تا خواننده را به موضوع اصلی سند توجه بدهد. خطبه و بعدیه و براءت استهلال، از اجزای تشکیل دهنده مقدمه هستند.

رکن حال

رکن حال موضوع یا محتوای اصلی سند است که بیشترین کلمات را به خود اختصاص می‌داده است (رضایی، ۱۳۹۰، ص. ۱۶). کتاب در این قسمت با به‌کاربردن تشبیهات و استعارات و تلمیحات، مطالب را در عبارات مسجع و تعقیدات ادبی می‌پیچید (قائم مقامی، ۱۳۹۴، ص. ۱۶۵). رکن حال خود از چند قسمت تشکیل یافته است که عبارت‌اند از: متن اصلی سند، سعد یا نحس بودن عقد، القاب به‌کاررفته برای متمتع و متمتع بها، اسامی آن‌ها، مدت متعه، و اجرت.

القاب متمتع و متمتع بها

لقب نام اسمی است غیر از نام اصلی، که بر شخص می‌نهادند و حاوی مدح یا ذمی بود (فرشیدور و زیرک، ۱۳۸۰، ص. ۸۸). در فارسی این واژه برابر است با برنام، پاژنام و فرنام. دادن القاب به اشخاص، پیشینه‌ای قدیمی دارد و در دوره اسلامی سابقه آن از زمان پیغمبر^(ص) آغاز می‌شود که به بعضی از یاران خود لقب‌هایی می‌بخشید (قائم مقامی، ۱۳۹۴، ص. ۱۵۶).

سنت لقب‌نویسی و اعطای لقب البته در اسناد شرعی نسبت به سایر اسناد، نمود بارز و بیشتری دارد و اغلب اسامی قیدشده در اسناد و نوشته‌های شرعی، با استفاده از نام پدرانیشان از سایر اسناد تمیز داده شده‌اند (شیخ‌الحکمایی، ۱۳۸۰، صص. ۱۴۰-۱۴۱). در تاریخ معاصر ایران، به‌ویژه در دوره قاجار، دادن القاب و عناوین بسیار متعدد بود. اعطای لقب طوری به افراط و مبالغه کشیده شد که کار به ابتذال کشید. چنانچه با افزودن مضاف‌هایی به چند مضاف‌الیه مانند الدین، الممالک، الدوله و ... بیش از هزار گونه لقب می‌ساختند (مستوفی، ۱۳۴۳، صص. ۴۲-۴۴). با روی کار آمدن رضاشاه، براساس مصوبه ۱۵ اردیبهشت ۱۳۰۴ ش، تمامی القاب ملغی اعلام شد (مجموعه قوانین مصوب مجلس: ۲۶۶). اما کار به همین سادگی نبود. رجالی که سال‌ها و نسل‌اندرا نسل با القاب شناخته می‌شدند، حاضر نبودند تا یک شبه القابی را که به آن مشهور یا شناخته می‌شدند، کنار بگذارند.

در رابطه با اسناد متعه نیز این امر قابل تعمیم و تطبیق است؛ یعنی با وجود حکم الغای القاب، ولی در اسناد دوره پهلوی همچنان از لقب برای متمتع و متمتع بها استفاده شده است.

نمونه‌ایی از به‌کارگیری القاب:

«جناب فخامت نصاب عمده الاعزّه» (سند شماره ۴).

«علیا مخدره محترمه الشییب العاقله المختاره عصمت پناه» (همان سند).

طرفین عقد (معرفی متمتع و متمتع بها)

بعد از ذکر القاب برای زوجین، نوبت به آوردن اسامی زوجها می‌رسید. این بخش نقطه شروعی بود که کلمه «سند» در شناسایی قرارداد ازدواج، قابل توجیه شود. در بررسی انجام‌شده در قباله‌های متعه این دوران، نام متمتع اکثراً پیش از نام متمتع بها آورده شده است. گفتنی است که در اکثر متعه‌نامه‌های این دوره، نام زوجین همراه با اسامی

سندشناسی اسناد متعه در دوره پهلوی اول (تأثیر قوانین جدید) ————— حسن زندیه و همکار

پدرانشان آورده می‌شد. ثبت نام پدر در متعه‌نامه‌ها باعث می‌شد تا شجره‌نامه افراد از طریق پدرانشان مشخص شود.

نمونه‌ای از معرفی متمتع بها:

«جیران بنت مرحوم علی اصغر» (سند شماره ۳).

مشاغل خانواده‌های زوجین

یکی از ویژگی‌های مهم قباله‌های متعه که از نظر مردم‌شناسی و به عبارتی تاریخ مردم حائز اهمیت می‌بود، مشاغل نام برده شده در این اسناد بود. با بررسی مشاغل ذکر شده در این اسناد، اول می‌توان با مشاغل موجود در آن دوران آشنا شد و نیز با مقایسه شغل متمتع و نیز شغل پدر متمتع بها، به جایگاه طبقاتی زوجین پی برد.

نمونه‌ای از مشاغل به کاررفته در این اسناد:

«آقا محمد حسین عطار» (سند شماره ۱).

عبارت‌های دعایی بعد از اسامی

غالباً بعد از آوردن اسامی شخصیت‌های مهم، مانند روحانیون، علما، بزرگان و سادات، عبارت‌های دعایی برای احترام به جایگاه آنان آورده شده بود. همچنین از این عبارت‌های دعایی می‌توان به زنده یا مرده بودن آن شخص نیز وقوف یافت. برای کسانی که در قید حیات نبودند، عموماً از عبارت؛ طاب ثراه و روحنا فداء و برای افرادی که در قید حیات بودند، معمولاً از عبارت‌هایی نظیر: کثر الله امثالهم، مد ظله العالی استفاده می‌شد.

نمونه‌هایی از این عبارت‌های دعایی:

«خلف مرحمت و غفران پناه رضوان جایگاه آقای آقا میرزا موسی خان طاب ثراه»

(سند شماره ۴).

«صبیۀ مرضیه مرحوم مبرور جنت مکان آقا مشهدی عباس قمی الاصل رحمه الله علیه» (سند شماره ۴).

مدت

اصولاً فرق بین ازدواج موقت و ازدواج دائم در دو چیز بود: مدت و مبلغ (مهریه/اجرت) (بی‌نام/خطی: ۳۵). برای همین است که ازدواج موقت، موقتی است و ازدواج دائم، دائمی (ایمانی راد و وزیری فرد، ۱۳۸۸، ص. ۲۰۸). ماده ۱۰۷۵ قانون مدنی در این زمینه تصریح می‌کند: «نکاح وقتی منقطع است که برای مدت معین واقع شده باشد». همچنین در ماده ۱۰۷۶ ق.م نیز آمده است: «مدت نکاح منقطع باید کاملاً معین شود». در این ازدواج، زن و مرد تصمیم می‌گیرند که به‌طور موقت با هم ازدواج کنند و پس از پایان مدت، خودبه‌خود و بدون طلاق از هم جدا می‌شوند. اما در ازدواج دائم مرد و زن برآنند تا پایان عمر با هم زندگی مشترکی داشته باشند و در صورت بروز اختلاف، باید حتماً به طلاق روی بیاورند (عباس‌زاده، ۱۳۷۸، ص. ۱۴۱). در همین رابطه، ماده ۱۱۳۹ قانون مدنی اشعار می‌دارد: «طلاق مخصوص عقد دائم است و زن منقطعه به انقضاء مدت یا بذل آن از طرف شوهر، از زوجیت خارج می‌شود».

بنابراین، نکته مهم این است که مدت در ازدواج موقت، یکی از ارکان اساسی است. درمورد این‌که اگر در نکاح منقطع مدت ذکر نشود، چه خواهد شد؟ میان فقها اختلاف نظر وجود دارد؛ بعضی عقیده دارند که عقد نکاح به دائم مبدل می‌شود (حر عاملی، بی‌تا، ج. ۲۱/صص. ۴۷-۴۸؛ خمینی، بی‌تا، ج. ۲/ص. ۲۹۰). پاره‌ای دیگر عقیده دارند که عقد باطل است (شهید ثانی، ۱۳۸۸، ص. ۲۰۳)، زیرا در نکاح منقطع، تعیین مدت شرط است، پس چنانچه عقد فاقد این شرط باشد، باطل است (محقق داماد، ۱۳۶۸، ص. ۲۱۶). همچنین گفتنی است که در قانون مدنی، ماده‌ای مبنی بر این‌که اگر

سندشناسی اسناد متعه در دوره پهلوی اول (تأثیر قوانین جدید) _____ حسن زندیه و همکار

در ازدواج موقت مدت ذکر نشود، عقد باطل است، وجود ندارد (برخلاف این، در قانون مدنی ماده ۱۰۹۵ به صراحت اعلام شده که تعیین نکردن مهریه در ازدواج موقت، موجب بطلان آن خواهد شد).

نمونه‌هایی از مدت در متعه‌نامه‌ها:

«از حال تحریر به مدت ده سال تمام هلالی» (سند شماره ۲).

«چهار ماه تمام» (سند شماره ۷).

مهریه / اجرت

مهریه مالی است که به مناسبت عقد نکاح چه دائم و چه موقت، مرد ملزم به دادن آن است (کاتوزیان، ۱۳۵۰، ج. ۱/ص. ۱۳۸). به عبارت دیگر، آن مال معینی است که بر سبیل متعارف، هنگام عقد نکاح زوج به زوجه می‌دهد یا به نفع زوجه بر ذمه می‌گیرد (جعفری لنگرودی، ۱۳۷۸، ص. ۷۰۲). ماده ۱۰۷۸ قانون مدنی درباره مهریه اشعار می‌دارد: «هر چیزی را که مالیت داشته و قابل تملک نیز باشد، می‌توان مهر قرار داد». همچنین در ماده ۱۰۷۹ قانون مدنی نیز آمده است: «مهر باید بین طرفین تا حدی که رفع جهالت آن‌ها بشود، معلوم باشد». مهر در نکاح منقطع می‌تواند عین خارجی یا منفعت یا حقی از حقوق مالی باشد، ولی به هر حال باید به وسیله کیل، وزن، عدد، مشاهده یا توصیف دقیق از هرگونه ابهام خالی باشد (محقق داماد، ۱۳۶۸، ص. ۲۱۹). گفتنی است که در بررسی انجام‌شده در اسناد متعه، از کلمات متنوعی برای نشان دادن مهریه استفاده شده است، اجرت، صداق، مبلغ از نمونه کلمات به‌کاربرده شده است. اما بیشترین واژه به‌کاررفته برای نشان دادن مهریه که اتفاقاً با ماهیت سند هم ارتباط مستقیم داشت، کلمه اجرت بود.

مقدار اجرت در متعه‌نامه‌ها اکثراً یک مقدار وجه رایج دوره و مقداری جنس بود. این‌ها البته جدای از شروطی است که در عقد نوشته شده بود و ممکن بود مربوط به مسائل مالی باشد. درواقع میزان اجرت به عوامل مختلفی از قبیل تفاوت طبقاتی، نوع

شغل و معیشت، شهرنشین یا روستانشین بودن و ... بستگی داشت. در *خاطرات* مونس‌الدوله درباره این تفاوت طبقاتی در میزان مهریه، آمده است: «مهر زن‌های طبقات پایین خیلی کم بود، برای مثال ده تومان، بعضی‌ها که کارشان گاوداری یا الاغ‌داری بوده است، مثل الاغ و گاو را مهر می‌کردند» (مونس‌الدوله، ۱۳۸۰، ص. ۶۸).

نمونه‌هایی از اجرت در اسناد متعه:

«یک سیر نبات زرد» (سند شماره ۶).

«یک تومان» (سند شماره ۵).

خاتمه

خاتمه یا به اصطلاح دیگر فاتحه، آخرین قسمت یک متن یا سند بود (قائم‌مقامی، ۱۳۹۴، ص. ۱۶۵). مطالب خاتمه متعنه‌نامه‌ها معمولاً با دعا برای افزایش رزق و ازدیاد نسل و سلامتی برای زوجین پایان می‌پذیرد.

اضافات سند

همان‌طور که در ابتدا اشاره شد، هر سند شامل دو بخش بود: متن و اضافات. اضافات در واقع مطالبی است که خارج از متن قرار دارد و از نظر حقوقی و مطالبی که به‌دست می‌دهند، بسیار بااهمیت هستند.

تسمیه / تحمیدیه

تسمیه عنوانی است شامل حمد و سپاس خدا که معمولاً در صدر سند قرار می‌گرفت. تحمیدیه در اسناد ساختاری نسبتاً مشابه با متن دیباچه کتب دارد؛ به این شکل که تحمیدیه با نام خداوند متعال شروع و به حمد و ثنای بزرگان دین مبین اسلام و ائمه

سندشناسی اسناد متعه در دوره پهلوی اول (تأثیر قوانین جدید) _____ حسن زندیه و همکار

اطهار علیهم السلام می‌پردازد (سمسار، ۱۳۴۷، ص. ۱۳۶). در متعه‌نامه‌ها، تحمیدیه‌های مختلفی وجود دارد، مانند: «بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ» که خلاصه آن «بسمله» است، «هُوَ» یا «بسمه تعالی». اما بعضی اسناد تحمیدیه‌های خاص خود را دارند، که بازگوکننده نوع سند بود، درواقع سندشناس با یک نگاه به تحمیدیه می‌تواند نوع سند را مشخص کند. پس درحقیقت در اینجا تسمیه معنی پیدا می‌کند، به این صورت که از طریق تحمیدیه، نوع سند مشخص می‌شود. مهم‌ترین تحمیدیه متعه‌نامه‌ها عبارت «هُوَ الْمُؤَلَّفُ بَيْنَ الْقُلُوبِ» است که کار را برای تشخیص نوع سند آسان می‌کند.

تاریخ تحریر سند

یکی دیگر از اضافات سند در متعه‌نامه‌ها، تاریخ تحریر سند بود. در بررسی انجام‌شده در اسناد متعه، همگی این اسناد از تاریخ تحریر سند برخوردارند، هرچند اگر در یک سند شرعی تاریخ تحریر سند درج نشده باشد، می‌توان از سجلات و تأییدیه‌های حاکم شرع و شهود به تاریخ تحریر سند پی برد. در این اسناد همچنین تاریخ تحریر سند معمولاً با ذکر روز، ماه، سال و به شکل‌های عددی یا حروفی یا ترکیبی از هر دوست. گفتنی است که قبل از درج تاریخ سند، از کلماتی همچون: تحریراً، تحریراً فی، فی شهر و ... استفاده می‌شد.

نمونه‌ایی از تاریخ تحریر سند در متعه‌نامه‌ها:

«و کان فی تحریراً فی ۱۷ شهر ذی الحجه الحرام فی شهر یکهزار و سیصد و پنجاه و چهار هجری قمری سنه ۱۳۵۴» (سند شماره ۲).

ساختار حاشیه‌های سند

یکی از مهم‌ترین اجزای هر سند، حاشیه‌های آن است؛ به عبارتی هر سند علاوه بر متن اصلی، یک حاشیه نیز دارد که عموماً اضافات سند محسوب می‌شود. یعنی این اجزاء

جزو متن اصلی یا رکن اصلی نیستند، ولی به نوعی متن اصلی را تکمیل می‌کنند. پس از آن‌که یک سند شرعی با ارکان اصلی خود تهیه و تنظیم می‌شد، علی‌الرسم اضافاتی نیز بر آن افزوده می‌شد که شامل اجزایی همچون تسمیه، تاریخ کتابت، تأییدیه حاکم شرع و تأییدیه شهود، مهر، ادامه متن اصلی و در اسنادی که اصیل نیستند و سواد محسوب می‌شوند، تأییدیه محضردار در مطابقت آن با اصل سند در روئیه یا ظهریه سند است (بلندی، ۱۳۹۲، ص. ۱۳۳). سِجِل و متن رویه درواقع دو کفه یک ترازو هستند (رضایی، ۱۳۹۰، ص. ۱۷). در ادامه مهم‌ترین ساختار حاشیه‌های اسناد متعه، بررسی می‌شوند.

مهر

یکی از مهم‌ترین اجزای سند مهرهای به‌کار رفته در آن‌ها بود. مهرها همواره کاربردهای گوناگونی داشته‌اند؛ یکی از مهم‌ترین کاربرد مهرها در اسناد، اعتبار بخشیدن به محتوای سند، یا به اعتباری تصدیق سند و نیز جنبه رسمی و قانونی دادن به آن است (رضایی، ۱۳۸۳، ص. ۱۳۲). ویژگی دیگر مهرها شناخت صاحب و مالک مهر بود. این مالکان ممکن بود مردمان عادی یا از بزرگان و علمای مشهور زمان خود باشند. شناخت مهرها به‌عنوان یکی از ابزارهای به‌کاررفته در متع‌نامه‌ها می‌تواند اطلاعات گسترده‌ای در زمینه نسب‌شناسی، زیبایی‌شناسی و رجال‌شناسی در اختیار پژوهشگران بگذارد.

سجلات

سِجِل به معنی آنچه برای تأیید مطلبی در پایین نامه یا نوشته‌ای می‌آورند و نیز به معنی تأیید کردن و تصدیق کردن است (انوری، ۱۳۸۱، ج. ۵/صص. ۴۰۵۱-۴۰۵۲). سجلات از نظر رجال‌شناسی بسیار اهمیت دارند. سجلات در اسناد شرعی به چهار دسته تقسیم

سندشناسی اسناد متعه در دوره پهلوی اول (تأثیر قوانین جدید) _____ حسن زندیه و همکار

می‌شوند؛ سجل اعترافی، وقوعی، شهودی، مطابقه‌ای. در ادامه هر چهار نوع سجل توضیح داده می‌شوند:

سجل اعترافی: سجلی را که حاکی از عمل و قصد صاحب سند است، سجل اعترافی گویند (رضایی، ۱۳۹۰، ص. ۲۰).

سجل مطابقه‌ای: هرگاه سواد سند را با اصل مطابقت دهند، از این سجل استفاده می‌شود.

سجل شهودی: به معنی آن است که عده‌ای به لحاظ سمعی و بصری از یک واقعه خبر دهند. کلماتی مانند: شاهد، شهد بما فیه، الشهود فی الذلک، در این نوع سجل استفاده می‌شود (رضایی، ۱۳۹۰، ص. ۲۰).

سجل وقوعی: در این نوع سجل، عالم انشای سند، قصد و هدف واقعی شخص یا اشخاص را اعلام می‌کند (رضایی، ۱۳۹۰، ص. ۱۸). کلماتی مانند: اعترف، قد اقره واقف یا موقف در این نوع سجل کاربرد دارد.

در میان این نوع سجلات، سجل شهودی و وقوعی بیشترین کاربرد را در متعه‌نامه‌ها دارند. بررسی سجلات این شاهدان هم از نظر رجال‌شناسی، شناخت دست‌خط، پیشه و شغل و مهر افراد اطلاعات بسیاری در اختیار پژوهشگر قرار می‌دهند.

نمونه‌هایی از کاربرد سجلات:

«لقد وقع النکاح الانقطاعی فی الهده علی لاجره فی سلخ شهر صفر الخیر ۱۳۵۹»
(سند شماره ۱).

«الشهود کربلایی حسن کدخدا» (سند شماره ۲).

ظهریه

به معنی پشت‌نویسی بود. پس از آن‌که فرمان یا سندی از همه جهات، متن و اضافات، کامل می‌شد، در دفاتر ثبت می‌شد، به این معنی که از آن‌ها رونوشت برمی‌داشتند تا سوابق در دفاتر باشد (قائم مقامی، ۱۳۹۴، صص. ۲۳۹-۲۴۰). در این بین بر پشت این اسناد عباراتی چون «ملاحظه شد، قلمی شد»، را ثبت می‌کردند، که نشانه‌ای بر ظهوریه‌نویسی سند بود.

جنبه‌های حقوقی متعنه‌نامه‌ها

شروط ضمن عقد

در اکثر متعنه‌نامه‌ها گاه شروطی وجود دارند که در اصطلاح به آن شروط ضمن عقد می‌گویند. این شروط، گاه در متن اصلی آورده می‌شد و در برخی موارد، در حاشیه به رشته تحریر درمی‌آمد. نکته مهم دیگر آن است که با مقایسه اسناد متعنه این دوران با اسناد نکاح دائم می‌توان دریافت که به‌علت آن‌که در نکاح موقت، اراده طرفین در ازدواج گسترده‌تر است، شروط نیز بسیار بیشتر است. درواقع در نکاح منقطع نیز، زوجین می‌توانند در ضمن عقد، بر هرگونه شرطی در رابطه با کم‌وکیف تمتعات و زمان و مکان آن توافق کنند (محقق داماد، ۱۳۳۸، ص. ۲۲۰).

شروط ضمن عقد را می‌توان به دو دسته کلی تقسیم‌بندی کرد: اول شروطی که لازمه پذیرش زوجه جهت عقد نکاح است. به عبارتی تا زوجه از این شروط برخوردار نباشد، ازدواج جنبه قانونی به خود نمی‌گیرد. کلماتی مانند: الباکره، البالغه، الرشیده، المختاره، العاقله درواقع مربوط به زوجه است که می‌بایست از این ویژگی‌ها برخوردار باشد. البته ذکر این نکته ضروری است که ویژگی‌های فوق به‌خصوص ویژگی باکره، بیشتر مخصوص به نکاح دائم است، اما در اسناد متعنه بررسی‌شده، تقریباً همه ویژگی‌های مذکور نیز، در متن آمده است.

سندشناسی اسناد متعه در دوره پهلوی اول (تأثیر قوانین جدید) ————— حسن زندیه و همکار

دوم شروطی که زوجه و والدین او در عقد نکاح مطرح کرده‌اند (سام و علی صوفی، ۱۳۹۵، ص. ۱۰۳). این شروط درحقیقت پشتوانه‌ای برای متمتع بها محسوب می‌شد. حق مکان زندگی، دادن نفقه و شیربها، شرط سفر و تأمین خوراک و پوشاک، ازجمله شروط مندرج در متعه‌نامه‌ها هستند.

نمونه‌هایی از شروط ضمن عقد:

«مادام الحباله باید مخارج او را با لباس بدهد» (سند شماره ۷).

«و شرط شد که تمام مخارج رقیه خانم مسطوره را از حیث خوراک و پوشاک و لباس و سکنی و کفش و غیره ذلک به‌طور معمول و متعارف ... در مدت مذکوره به ابقاء علقه زوجیت متحمل شود» (سند شماره ۴).

جاری شدن صیغه عقد به فارسی و عربی

صیغه عبارتی است که با خواندن آن، عقد تحقق می‌یابد. به عبارتی، صیغه لفظی است که در قالب آن اراده انشاء به‌صراحت یا کنایه ابراز و اعلام می‌شود (رضایی، ۱۳۹۰، ص. ۷۶). قانون مدنی در ماده ۱۱۳۴ صیغه را این‌گونه تعریف می‌کند: «در عقود و ایقاعات تشریفاتی الفاظ معین را گویند که عقد یا ایقاع بدون آن الفاظ، درست نیست». قانون مدنی در ماده ۱۰۶۲ بیان می‌کند: «نکاح واقع می‌شود، به ایجاب و قبول با الفاظی که صریحاً دلالت بر قصد ازدواج نماید». از قانون فوق چنین مستفاد می‌شود که قانون مدنی برای ایجاب و قبول صیغه خاص یا لغت و لفظ ویژه‌ای را ملحوظ نداشته، بلکه هر لغت (زبان) و هر نوع صیغه‌ای را که دلالت صریح بر قصد ازدواج داشته باشد، کافی دانسته است. هرچند که عده زیادی از فقها معتقدند انجام نکاح به لفظ عربی باید انجام گیرد و حتی اسامی زوجین نیز می‌بایست به زبان عربی خوانده شود. برای مثال اگر اسم زوجین ایرانی بود، باید به اول آن اسم الف و لام اضافه کنند (محمد

صالح/خطی: ۱۳۴). در مقابل عده دیگر عقیده دارند هر لفظ دیگری را نیز می‌توان برای خواندن صیغه استفاده کرد (سنگلجی، ۱۳۴۷، ص. ۱۳؛ خاتون‌آبادی/خطی: ۹). در مسئله عقد متعه، علاوه بر خواندن صیغه به عربی صحیح، ماضی بودن صیغه، قصد انشاء، وجود عاقد (شیخ انصاری، ۱۴۱۵ق، ص. ۲۰۷)، عاقل، بالغ بودن عاقد و طرفین عقد، تعیین زن و شوهر به هنگام خواندن خطبه عقد و رضایت قلبی طرفین به امر ازدواج نیز باید رعایت شود.

نمونه‌ایی از جاری شدن صیغه:

«صیغه عقد انقطاعیه واقع و ایجاد شد» (سند شماره ۱).

نتیجه

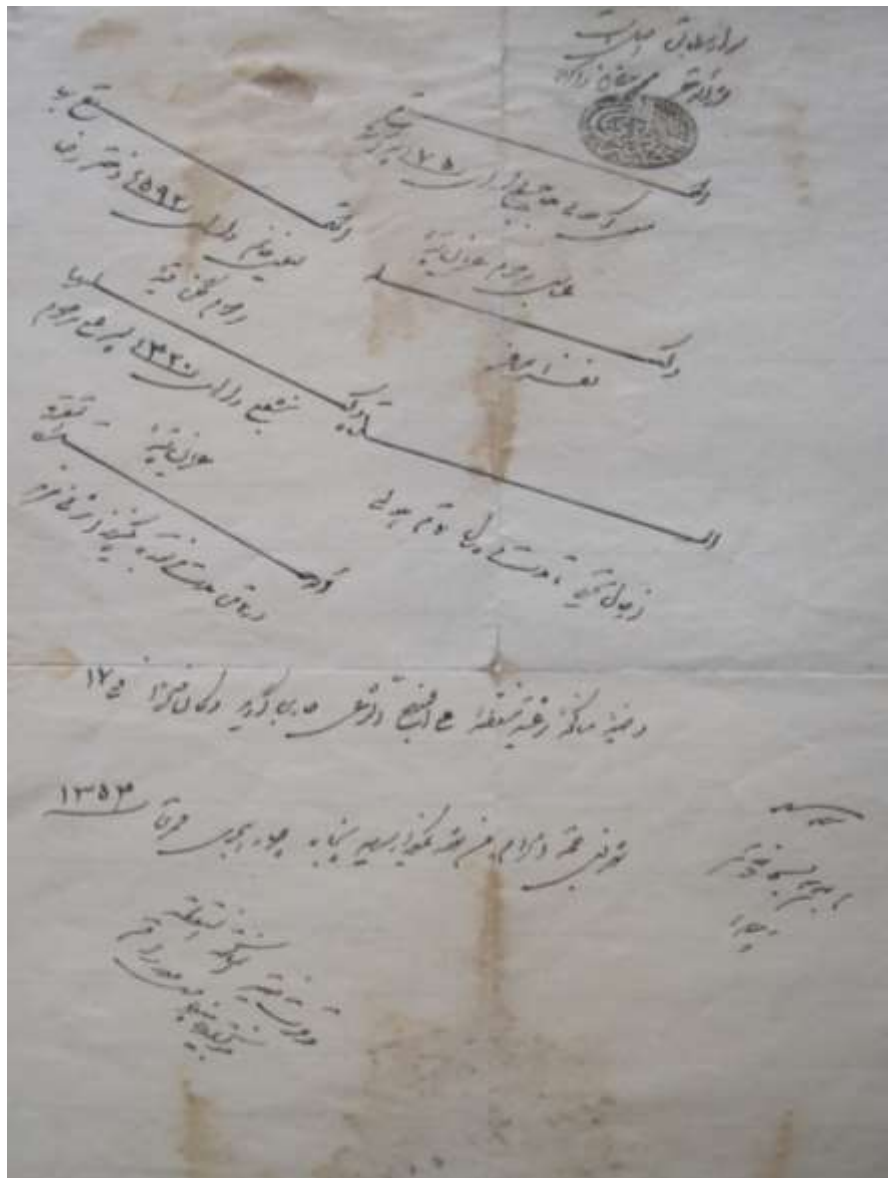
اسناد به‌عنوان یکی از منابع دست اول، نقش مهمی در بازسازی تاریخ اجتماعی دارند. در این میان، اسناد متعه به‌علت ماهیت برآمده از فقه اسلامی، در زمره اسناد شرعی قرار می‌گیرند. هر چند که از نظر حقوقی و هویتی هم، دارای اهمیت بسیاری هستند. این اسناد اطلاعات خاصی را درباره اجرت، مدت، شروط ضمن عقد، جغرافیای تاریخی، مسکوکات و مسائل سندشناسی، قباله‌نویسی و مهرشناسی ارائه می‌دهند. در واقع، این اسناد به‌عنوان آینه تمام‌عیار تاریخ اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی هستند. متعانه‌ها در این پژوهش به‌طور عمده از دو جنبه بررسی شدند: بررسی شکلی و محتوایی. با بررسی صورت‌گرفته در شکل ظاهری و محتوایی متعانه‌ها در نیمه اول، دوره پهلوی اول، یعنی بین سال‌های ۱۳۰۴ تا ۱۳۱۰ش، به‌علت فقدان قوانین مربوط به ثبت ازدواج، هنوز اسناد متعه در این دوره از نظر ظاهری و هم از نظر محتوایی، تحت‌تأثیر شیوه قباله‌نویسی دوره قاجار بود، به این ترتیب که فقه و شرع اسلام، بر تنظیم و تحریر این اسناد حکم‌فرما بود.

سندشناسی اسناد متعه در دوره پهلوی اول (تأثیر قوانین جدید) _____ حسن زندیه و همکار

در نیمه دوم رضاشاه (۱۳۱۰-۱۳۲۰ش) با اصلاح نظام قضائی و همچنین تصویب قوانین مربوط به ازدواج، تغییر و تحولاتی در رابطه با محاکم شرع و نیز در اسناد ازدواج روی داد. این تحولات از یک سو موجب به حاشیه رانده شدن محاکم شرع و از سوی دیگر باعث عرفی سازی امر قضاوت شد. در همین راستا، با تصویب لایحه قانون مدنی (۱۳۰۷ تا ۱۳۱۰ش) که یکی از مباحث آن، موضوع نکاح و طلاق بود و نیز به دنبال تصویب قانون ثبت ازدواج و طلاق در سال ۱۳۱۰ش، که مقرر شد در نقاطی که وزارت عدلیه تعیین می کند، ازدواج و طلاق باید در یکی از دفاتر ازدواج و طلاق به ثبت برسد، باعث شد تا تغییراتی در محتوای متعه نامه ها صورت پذیرد. با این که ثبت نمره و تاریخ ثبت، تاریخ وقوع عقد، اسم زوج و زوجه می بایست حتماً در سند متعه ذکر شود، مهم ترین تغییرات صورت گرفته در محتوای این اسناد، ثبت نمره (شماره) در این اسناد، توسط دفاتر ازدواج بود. اما به دلیل کمبود این اسناد باعث شده است محققان نتوانند از نظر کمی و کیفی (تغییرات ایجاد شده در محتوا متأثر از قوانین جدید) آن ها را بررسی کنند. برای نمونه از بین اسناد نیمه دوم پهلوی اول تنها سند دوم بعضی از تغییرات ایجاد شده در محتوا در آن رعایت شده است و دیگر اسناد این دوره با وجود قوانین تصویب شده هیچ یک از تغییرات را در اسناد رعایت نکرده و کماکان مانند نیمه اول پهلوی تنظیم می شدند.

سندشناسی اسناد متعه در دوره پهلوی اول (تأثیر قوانین جدید) ————— حسن زندیه و همکار

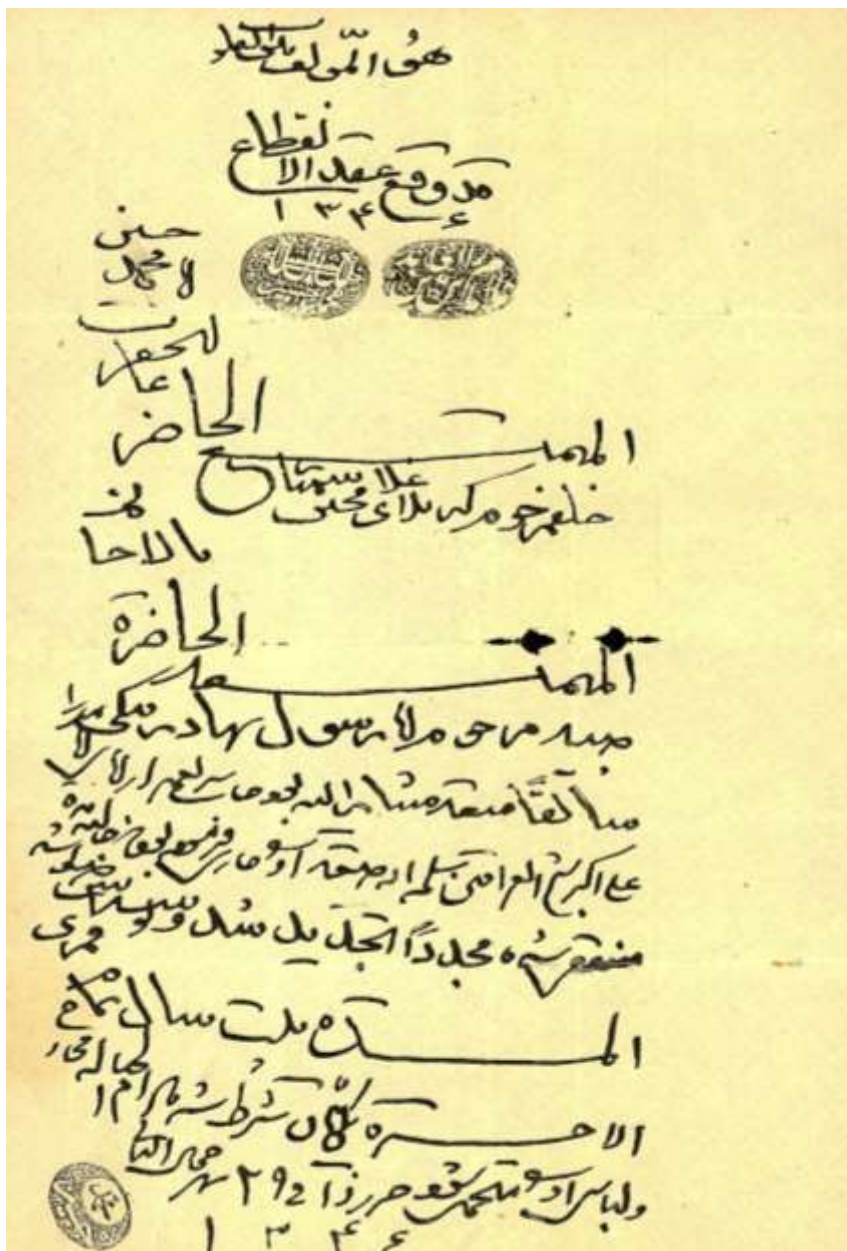
سند شماره ۲: (سایت دنیای زنان در عصر قاجار) ۱۴۱۴A۴۰

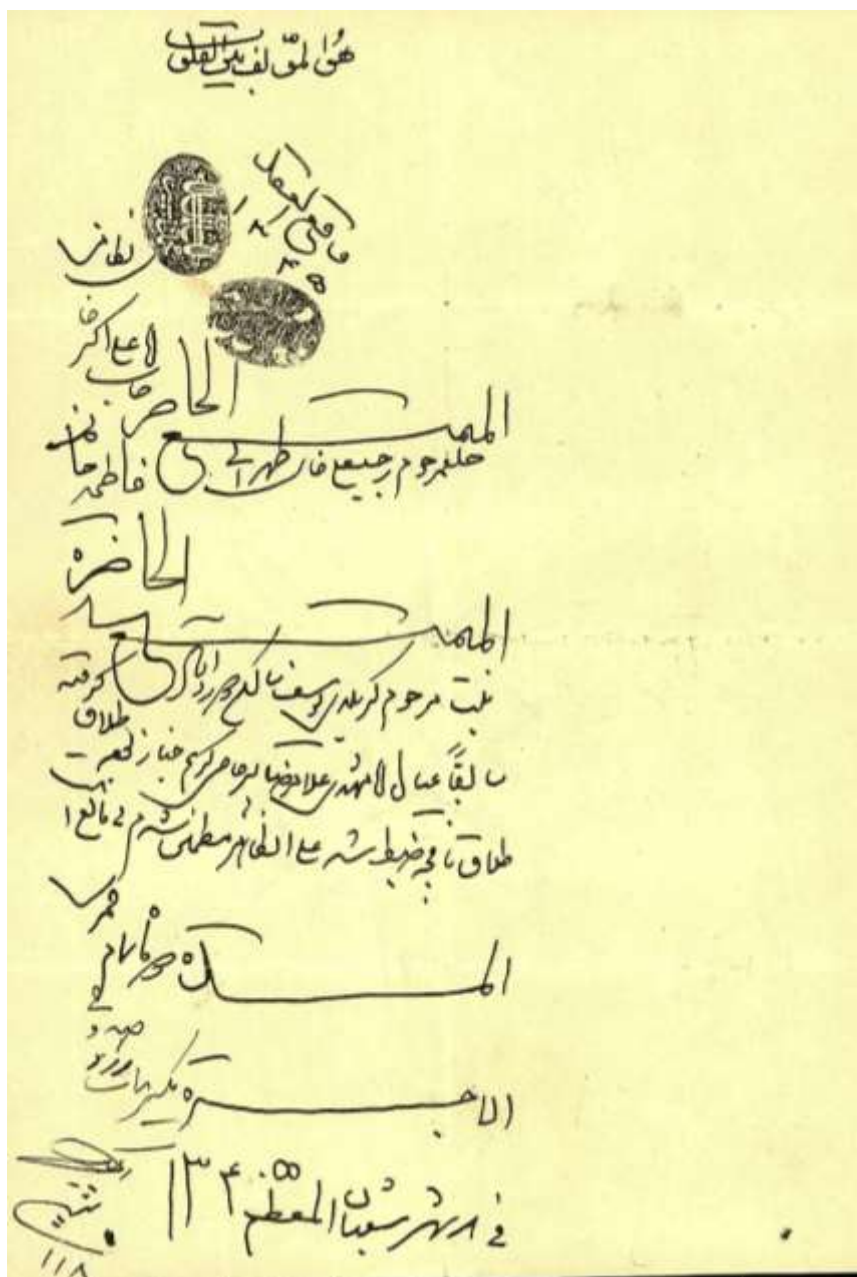

سندشناسی اسناد متعه در دوره پهلوی اول (تأثیر قوانین جدید) _____ حسن زندیه و همکار

سند شماره ۴: (سایت دنیای زنان در عصر قاجار)^(۱) ۱۲۵۲/۱۳۰

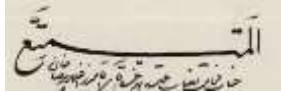

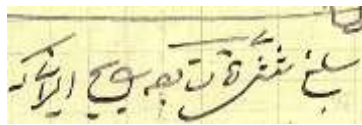

سندشناسی اسناد متعه در دوره پهلوی اول (تأثیر قوانین جدید) _____ حسن زندیه و همکار

نمونه‌ای از درشت‌نویسی

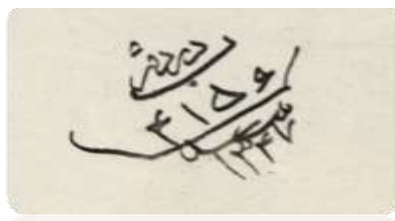
نمونه‌ای از کاربرد خط سیاق

نمونه‌هایی از کاربرد مُهرها در اسناد متعه:

نمونه‌ای از ظهريه: در دفتر ب ۴۱۵۶ ثبت شد، ۱۳۴۷.

پی‌نوشت‌ها

۱. کاغذ طوماری: کاغذ باریک و معمولاً پیچیده‌ای که در آن چیزی نوشته شده باشد، واحدی برای شمارش، معادل ده دسته کاغذ ۲۴ ورقی. گونه‌ای خط که معمولاً در نوشتن کتیبه‌های مساجد و بناهای باشکوه به کار می‌رفته و نیز به معنی دفتر، کتاب و نوشته، جمع آن طوامیر است (محسن روستایی، ۱۳۹۵ ص. ۵۳۹).
۲. منظور از بعدیه آن است که محرر سند بعد از حمد و ثناء، با آوردن کلمه «اما بعد» یا «بعد» یا «فبعد» به بیان علت رخ دادن امر ازدواج می‌پردازد (سلطانی مقدم، ۱۳۸۹، ص. ۱۲؛ علیزاده بیرجندی، ۱۳۸۵، ص. ۹۹).
۳. ازدواج موقت محمدحسین عطار با حاجیه خانم دختر آقا علی اکبر، به مدت دو ماه و اجرت شش تومان وجه رایج ایرانی.
۴. ازدواج موقت کربلایی حاج‌علی با لیلی خانم دختر رضا، به مدت ده سال و اجرت یک پونز اشرفی مرند.
۵. ازدواج موقت ابن حسین با جیران دختر علی اصغر، به مدت بیست سال قمری و اجرت یک تومان.
۶. ازدواج موقت میرزا غلامرضا خان با رقیه خانم دختر مرحوم آقا مشهدی عباس قمی الاصل، به مدت چهل سال کامل هلالی و اجرت بیست تومان.
۷. ازدواج موقت آقا محمد حسن با بالا خانم دختر آقا رسول، به مدت بیست سال و اجرت یک تومان.
۸. ازدواج موقت علی اکبر خان نظامی با فاطمه خانم دختر مرحوم کربلایی یوسف، به مدت دو ماه قمری و اجرت یک سیر نبات زرد حبه.
۹. ازدواج موقت شکر الله با زرین دختر حسین، به مدت چهار ماه و اجرت دو هزار دینار.

منابع

آرشیو اسناد سایت دنیای زنان در عصر قاجار: ۱۲۵۲A۱۳۰، ۱۴۱۴۵A۴۰
آغداشلو، آ. (۱۳۷۸). *از خوشی‌ها و حسرت‌ها (برگزیده گفتارها و گفت‌وگوها ۱۳۷۱-۱۳۷۸)*. تهران: آتیه.

آل داوود، س.ع. (۱۳۸۴). برگگی از ثبت اسناد در ایران. *کانون وکلا*، ۱۸۱ و ۱۸۹، ۵۶-۶۸.

سندشناسی اسناد متعه در دوره پهلوی اول (تأثیر قوانین جدید) _____ حسن زندیه و همکار

اختری، م.ع. (۱۳۷۷). قبالة و قبالة نویسی. *کانون*، ۶، ۸۱-۹۱.

اسدی، ل.س. (۱۳۸۷). نقد و بررسی قوانین ثبت ازدواج. *مطالعات راهبردی زنان*، ۴۰، ۱۰۳-۱۳۰.

انوری، ح. (۱۳۸۱). فرهنگ بزرگ سخن. ج ۵. تهران: سخن.

ایمانی راد، ل. و وزیری فرد، م.ج. (۱۳۸۸). ماهیت متعه زن. *بانوان شیعه*، ۱۹،

بلندی، م. (۱۳۹۲). *استشهادنامه‌های دوره قاجار (از عصر ناصری تا پایان دوره قاجار، ۱۲۶۴-۱۳۴۴ ه.ق.)*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تهران.

بیانی، م. (۱۳۵۳). *کتاب‌شناسی کتاب‌های خطی*. به کوشش ح. محبوبی اردکانی. تهران: انجمن آثار ملی.

جعفری لنگرودی، م.ج. (۱۳۷۸). *ترمینولوژی حقوق*. تهران: گنج دانش.

حر عاملی، ش. (بی‌تا). *وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه*. قم: مؤسسه آل‌البیت لاحیاء تراث، ج ۲۱.

حسینی خاتون‌آبادی، م.ب. *عقود نکاح و متعه*. تهران: مرکز اسناد و کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، شماره ۳۷۰۴.

حیمینی، ر. (بی‌تا). *تحریرالوسیله*. ج ۲. قم: مؤسسه مطبوعات دارالعلم.

راهیما، غ.ر. (۱۳۹۴). *الغبا تا هنر*. تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی با همکاری مؤسسه تألیف، ترجمه و نشر آثار هنری «متن» و پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری.

رضایی، ا. (۱۳۸۳). *نظری بر مهرهای دوره قاجار*. کتاب ماه و هنر، ۷۷-۷۸، ۱۳۲-۱۳۶.

رضایی، ا. (۱۳۹۰). *درآمدی بر اسناد شرعی دوره قاجار*. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

روستایی، م. (۱۳۹۵). *ادبیات تاریخی و دیوان‌سالاری ایران، «عهد مغول تا سرآغاز دولت صفویه» با تکیه بر متون نشر فارسی و اسناد مکتوب تاریخی و محوریت بررسی لغات و*

جامعه‌شناسی تاریخی _____ دوره ۱۴، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۱

اصطلاحات دیوانی - اجتماعی و سندشناسی (قرن، هفتم تا پایان قرن نهم هجری). تهران: مؤسسه و انتشارات ندای تاریخ.

سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما): ۲۹۶-۰۲۶۰۶۸، ۲۹۶-۰۲۶۰۶۸، ۲۹۶-۰۲۶۰۶۸، ۲۹۶-۰۲۶۰۶۸، ۲۹۶-۰۲۶۰۶۸.

سام، ع.، و علی صوفی، ع.ر. (۱۳۹۵). در ضرورت و اهمیت شناخت اسناد تاریخی: واکاوی عقدنامه‌های ازدواج عهد قاجار. پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام، ۱۸، ۹۳-۱۱۰.

سلطانی مقدم، ح. (۱۳۸۹). نه فرمان شیخ‌الاسلامی، عقدنامه و معافیت از سربازی (مربوط به خاندان تهجدی ساوه) از قرن دوازدهم و سیزدهم. پیام بهارستان، ۱۰، ۴۲-۵۱.

سمسار، م.ح. (۱۳۴۷). فرمان‌نویسی در دوره صفویه. بررسی‌های تاریخی، ۱۴، ۱۳۵-۱۴۸.

سنگلجی، آ. (۱۳۴۷). ضوابط و قواعد معاملات. تهران: مؤلف.

شهید ثانی، ز. (۱۳۸۸). فقه ۶: شرح لمعه دمشقیه. ترجمه ع. زراعت. تهران: مؤسسه فرهنگی هنری دانش‌پذیر.

شیخ‌الحکمایی، ع. (۱۳۸۰). کاتبان و قاضیان اسناد بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی. نامه بهارستان، ۴، ۱۳۷-۱۵۲.

شیخ انصاری، م. (۱۴۱۵ق). رساله نکاح. قم: مؤسسه باقری.

صفری آق قلع، ع. (۱۳۹۰). نسخه شناخت (پژوهش‌نامه نسخه‌شناسی نسخ خطی فارسی). تهران: میراث مکتوب.

عباس‌زاده، ع. (۱۳۷۸). ازدواج موقت نیاز امروز. قم: مؤسسه فرهنگی انتشاراتی شاکر.

علیزاده بیرجندی، ز.، مکرمی‌فر، ا.، کاظمی، س.ک.، و سروش، م.ر. (۱۳۸۵). نگرشی بر مهرنامه‌های عصر قاجاریه در بیرجند. تهران: سازمان میراث فرهنگی و صنایع دستی و گردشگری.

فرشیدرو، م.خ.، و زیرک، س. (۱۳۸۰). لقب و لقب‌گذاری در ایران. ضمیمه مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، ۴، ۴-۵.

سندشناسی اسناد متعه در دوره پهلوی اول (تأثیر قوانین جدید) ————— حسن زندیه و همکار

فروغی اصفهانی، م.م. (۱۳۷۸). *فروغستان*. تهران: میراث مکتوب.

قائم مقامی، ج. (۱۳۹۴). *مقدمه‌ای بر شناخت اسناد تاریخی*. تهران: انتشارات انجمن آثار ملی.

کاتوزیان، ن. (۱۳۸۸). *حقوق خانواده*. ج ۱. تهران: شرکت سهامی انتشار.

مجموعه قوانین موضوعه و مسائل مصوبه دوره هشتم تقنینیه، ۲۵ دی ماه ۱۳۰۹ - ۲۵ دی ماه ۱۳۱۱، مطبوعه مجلس.

مجموعه قوانین موضوعه و مصوبات دوره پنجم قانون‌گذاری از ۲۲ دلو ۱۳۰۲ تا ۲۱ بهمن ماه ۱۳۰۴ (۱۳۵۰). اداره کل قوانین.

محقق داماد، م. (۱۳۶۸). *بررسی فقهی حقوق خانواده، نکاح و انحلال آن*. تهران: مرکز نشر علوم اسلامی.

محمد صالح بن محمد کریم، *عقد نکاح*، تهران: مرکز اسناد و کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، شماره ۴۰۶۴.

مستوفی، ع. (۱۳۴۳). *شرح زندگانی من*. ج ۱. تهران: زوار.

مونس الدوله (۱۳۸۰). *خاطرات مونس الدوله، ندیمه حرم‌سرای ناصرالدین‌شاه*. به کوشش س. سعدوندیان. تهران: زرین.

مهدوی دامغانی، ا. (۱۳۸۳). *تاریخچه محضر و دفتر رسمی*. حافظ، ۷، ۱۷-۲۰.

مؤلف ناشناخته، خطی، *صیغه عقود و نکاح*، تهران: مرکز اسناد و کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، شماره ۸۹۵۹.

The Diplomatics of Temporary Marriage Certificates in Pahlavi I Era (the Effect of New Laws)

Hasan Zandiyeh* ¹, Ahmad Dastvan²

Received: 4/01/2022 Accepted: 15/6/2021

Abstract

As primary sources, documents play a significant role in historical research. In this regard, as religious documents derived from Islamic jurisprudence, temporary marriage certificates have certain principles and frameworks, providing a wealth of information on the culture, society, economy, and customs of the past. The main question of the present study was what form and content did the temporary marriage certificates in Pahlavi I era have? And what effect did the new laws have on the content of such documents? The main claim was that the temporary marriage certificates in the first half of the Pahlavi I era, in terms of form and content, were influenced by religious and customary laws, the Qajar tradition of document-drafting, and the social and class status of individuals. However, in the second half of the Pahlavi I era, new marriage laws were adopted. As a result, first, the jurisprudential aspects of such certificates were decreased and their customary aspects were increased.

Keywords: Diplomatics; Temporary Marriage Certificate; pahlavi I; New Rules.

1 .P.h.D Tehran University, History Department, Tehran, Iran (Corresponding author)
zandiyehh@ut.ac.ir

<https://orcid.org/0000-0003-3947-2016>

2 .Master degree MA History Tehran University, Tehran, Iran.

<https://orcid.org/0000-0001-7636-1193>